

Психоанализ общества. Психоаналитические движения. Психоанализ в Восточной Европе.; [Пер. с нем.] / Общ. ред. А. М. Боковикова. — М. : Когито-Центр, МГМ, 2001. — Т. 2.

В статье предлагается различение классического и неклассического подходов в интерпретации феномена культуры. Классический подход интерпретирует культуру как практику культивирования человеческой индивидуальности, поступков, способов общения, культуры тела, которые воплощаются в культурных моделях самоидентификации европейского человека. Неклассический подход опирается на идеи непрозрачности, фрагментарности, неопределенности и мозаичности культурного опыта человека и наделяет культуру модусом онтологичности.

There is analysed a distinction between classical and non – classical approaches to interpretation of a phenomenon of culture. Classical approach interprets culture as the practice of cultivating of the human individuality, methods of communication, body culture, which are embodied in the cultural models of the self – identification of European man. Non – classical approach is based on the idea of opacity, fragmentation, uncertainty and cultural mosaic of human experience and gives ontological model of culture.

Статтю подано до друку 28.05.2014.

©2014 р.

Н. А. Кушель (м. Херсон)

ОСОБЛИВОСТІ РОЛЬОВИХ КОНЦЕПЦІЙ В ПСИХОЛОГІЇ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Аналіз розвитку людської культури дозволяє вказати на тривалий та послідовний процес використання, а відповідно, і вивчення «ролі» і «особистості» та її значення у духовній та матеріальній культурі. Існує багато визначень поняття «роль». Слово роль (спільне для більшості європейських мов) походить від латинського слова rotulus, що означає паперовий згорток, тобто рулон паперу, на якому записаний текст сценічної ролі для актора. Поняття «особистість» в багатьох мовах також пов'язане з театральною маскою («личиною»), що є символом драматичної ролі (це характерно, наприклад, для російської мови – «личность»). У більшості європейських мов слово особистість (наприклад, англійській – personality) також походить від латинського слова персона (persona), що означає театральну маску в античному театрі.

Велика кількість вітчизняних та зарубіжних вчених психологів та педагогів розглянули певні аспекти нашої проблеми, а саме: дослідження рольової поведінки (Дж. М. О'Ніл, Т. А. Бір, Дж. Т. Спенс, Р. Л. Хелмріх, Ю. Дж. Фoa, Е. Фoa, С. Л. Бем, Дж. А. Дойл, Р. Дж. Мур), дослідження закономірностей соціальних ролей (функціонально рольова теорія, теорія символічного інтеракціонізму, структурно рольова теорія, організаційно рольова теорія та когнітивно рольова теорія: Т. Парсонс, Дж. Мід, Г. Блумер, Р. Лінтон, Н. Гросс, Р. Л. Кан, Я. Морено, М. Шеріф, Дж. Роттер, Ж. Піаже), дослідження рольових відношення до концепцій особистості (Б. Дж. Біддл, У. Айкес, Е. С. Ноулес, Р. Ф. Кідд, Ш. Страйкер, Ч. Гордон), дослідження поняття «ролі» вітчизняними дослідниками (І. С. Кона, В. Б. Ольшанського, І. О. Мартинюка, Н. І. Соболевої, В. О. Єхало, Ю. Є. Альшиною, К. В. Лекторською, О. С. Кочаряном та іншими).

Значення історичних та культурних коренів рольового підходу у вивченні особистості можна умовно розділити на дві групи: це наукові розробки та людська практика. Людська

практика є набагато соліднішим за віком і ґрунтується на категорії «гра», яка є дуже цікавим феноменом культури. Вона виражає синтетичну форму активності, характеризує такі сторони буття, в яких втілюються багаті сутнісні характеристики прояву особистості. За словами нідерландського історика культури Й. Хейзинга: «гра старша за культуру, оскільки вона притаманна ще світу тварин». Такі форми гри, як драматична гра, рольова презентація, в яких в символічній формі представлені уявлення про дійсність, є чисто людськими формами гри і нероздільно пов'язані з розвитком людської культури. Й. Хейзинга пише, що «на більш пізній стадії суспільного розвитку з цією грою пов'язується уявлення, що вона щось виражає, а саме уявлення про життя» [4, с. 29]. Ці форми гри походять ще від стародавніх язичницьких культів, шаманських практик, древніх релігійних обрядів. «Культ, таким чином є зображення, пред'явлення, драматична вистава, втілення в образах, що заміщують перетворення» [4, с. 27].

За словами Горностая П., одним із багатючих джерел сучасних рольових підходів є міф, який взагалі визнається як одне з найпотужніших джерел не лише людської культури, а й суспільної науки та практики. В самій основі міфу закладена драма, рольова вистава, драматичний конфлікт, який виражає протиріччя природного та соціального світу. Як писав А.Ф. Лосев у роботі «Діалектика міфу» [1, с. 15], міф – це не вимисел у звичайному розумінні цього слова, він являє собою одночасно й категорію свідомості, і своєрідну мовну реальність. Це «живе суб'єкт-об'єктне взаємоспілкування, що містить у собі свою власну, позанаукову, чисто міфічну істинність, вірогідність, принципову закономірність і структуру». Міф настільки природно пов'язаний з драмою, що першою і основною темою класичної старогрецької драми стали сюжети старогрецької міфології.

За дослідженнями Горностая П., одним з джерел рольових підходів вивчення особистості є релігія. Релігійні обряди, як форми міфу, є, з одного боку, театралізованими виставами, що виражають різні сторони релігійної картини світу, місце людини в цьому світі та людську мораль, з іншого – це практика, яка має своєю метою психологічний (в тому числі – психотерапевтичний) вплив на особистість, чому є безліч прикладів починаючи з фігури самого Ісуса Христа. Напевне, «драматичний» потенціал притаманний не лише християнству. Так, Я. Л. Морено висловлює думку про «психодраматичність» іудейської релігії, стверджуючи, що «психодраматична концепція катарсису була синтезом театрального катарсису греків та релігійного катарсису іудеїв» [1, с. 15].

Великий вплив на розвиток рольових підходів мали різноманітні наукові, філософські системи. Це не лише наукові теорії розвитку особистості, що в історичному плані походять зі східних концепцій самореалізації (йога, дзен-буддизм та суфізм), а в сучасному контексті втілюються в теоріях самоактуалізації (А. Г. Маслоу, К. Роджерс).

Театральна теорія та практика – це, мабуть, та область людської діяльності, де категорія «роль» одержала найбільший розвиток і використання. Після древніх культів і обрядів, що є, безперечно, предтечею театрального мистецтва, його першою історичною формою, як сформованого соціального інституту, вважається давньогрецька драма. Вона не лише стала родоначальницею основних видів і жанрів сценічної дії, якими є трагедія та комедія, але й сприяла створенню науки про закономірності літературної творчості, одним із жанрів якого є драма. Найбільш яскравим зразком цієї науки є «Поетика» Аристотеля. Пізніше драматичне мистецтво розвивається в країнах Древнього Сходу (Індія, Китай тощо).

Традиції старогрецької драми були продовжені в епохи Середньовіччя, а особливо Відродження, не тільки піднявши на новий щабель драматичне мистецтво, а й внісши суттєвий вклад в розвиток філософії та психології драматизму. Італійська народна комедія дель-арте мала значення як розвиток мистецтва імпровізації, що вплинуло на розробку Я. Л. Морено теорії спонтанності. Ідеї В. Шекспіра з його трактуванням світу як театру, що давно стали хрестоматійними, є не лише красивими метафорами, а й глибокими висновками, на які, по суті спиралися всі подальші розробки в галузі соціологічних і соціально-психологічних рольових

теорій, концепції життєвих ролей тощо. Велике значення для розвитку теоретичних і практичних рольових концепцій мала карнавальна культура середньовіччя (Арлекіно, Коломбіно, П'єро та ін.) та сучасності.

Ці тенденції продовжували розвиватись і в наступні епохи, особливо в ХХ-XXI столітті, яке мало ряд особливостей. Якщо в минулі століття, починаючи ще з античного театру, у центрі театрального мистецтва була драматургія, то в ХХ-XXI сторіччі відбувається небачений підйом режисерського мистецтва. Представляють великий інтерес такі культурні феномени, як «епічний театр» Бертольда Брехта, розвиток режисерських шкіл Костянтина Станіславського і Євгенія Вахтангова, а також творчість багатьох інших художників, чиє мистецтво складається в творенні дії на сцені. Режисерське мистецтво, театральні психотехніки та практики (К. С. Станіславський) були покладені в основу багатьох технологій соціально-психологічного тренінгу, що використовують рольову гру, як засіб розвитку особистості та її методичного арсеналу, а також різних напрямів психотерапії. Наприклад, режисера є дуже близькою до діяльності психодраматиста. Режисер – одна з провідних ролей директора психодрами, що фактично, є режисером рольової психотерапевтичної гри в психодрамі, а інколи цей термін використовується як синонім ролі психодраматиста взагалі.

Минуле сторіччя мало значення для світової культури розвитком нового виду мистецтва – кіно, де роль режисера набуває особливої важливості. Кінорежисер перетворюється в головного автора кіновитвору, чого ніколи не було в театральному мистецтві. У кращих зразках світового кінематографа, створених такими художниками, як Інгмар Бергман, Луїс Буньюель, Андрій Тарковський та багатьма іншими за допомогою кінодійства досліджуються найпотаємніші лабіринти людської душі, моделюються найскладніші драми людської особистості.

У ХХ-XXI столітті змінюється і сам театр, сама драматургія, що все більше уваги приділяє процесам особистісної трансформації. Варто пригадати такі чудові приклади, як «Пігмаліон» Бернарда Шоу, або «Візит старої дами» Фрідріха Дюрренматта, де описуються глибокі зміни в особистості людини, що відбуваються під впливом вміло організованого соціального середовища.

ХХ-XXI століття характерне для історії культури появою модернізму, що відкрив, вивів назовні, у зовнішню дію величезні глибини психологічних шарів, що у класичних періодах розвитку культури і мистецтва можна було прочитати лише в підтексті. З погляду психологічного змісту, найбільш значним явищем модернізму та авангардизму став сюрреалізм, що слідом за психоаналізом відкрив у людині та людстві несвідоме та зробив його предметом дослідження (якщо перший – науковими методами, то другий засобами мистецтва). Модернізм і сюрреалізм не обійшов стороною і театр, у якому з'явилися різноманітні новаторські форми, де однієї із самих цікавих був театр абсурду, театр руху. Приблизно те ж саме, що і сюрреалізм (тобто виведення душевного життя в зовнішню театралізовану дію, використання надреальності, фантастики та абсурду), тільки своїми специфічними психотерапевтичними засобами робить психодрама. Мистецтво починає приділяти багато уваги грі – не лише як одному з видів людської активності, але й як способу життя людини та як соціокультурному феномену.

Різні аспекти та закономірності гри вивчаються не лише засобами мистецтва, а й науковими методами, це можна проілюструвати дослідженнями, присвяченими грі, як психологічному феномену (Ж. Піаже, Е. Берн, С. Міллер, Д. Б. Ельконін та інші). Великий інтерес представляє група практичних методів рольової психотерапії, насамперед психодрама, яка виникла у Відні на початку ХХ століття. Психодрама, драма-терапія, ігрова психотерапія, так само, як інші практичні та психотерапевтичні теорії (транзакційний аналіз, терапія фіксованої ролі, арт-терапія тощо) розглядаються нами як одне з методологічних джерел нашого дослідження.

Соціально-психологічні ролі це посередника між особистістю та соціумом, і тому вони пов'язані з багатьма особистісними утвореннями. Представлення власних рольових потреб, без яких неможлива рольова взаємодія, спирається на розвинуту Я-концепцію особистості, у

структурі якої завжди присутні уявлення про власні соціальні ролі людини. Виконання ролей можна розглядати як процеси самоідентифікації, самореалізації, що супроводжуються рольовими переживаннями і формуванням ціннісно-часових орієнтацій особистості.

Соціологи досить давно і плідно досліджують закономірності соціальних ролей і створили ряд наукових рольових теорій, серед яких можна виділити п'ять найбільш значущих:

1) функціональна рольова теорія (Р. Лінтон, Т. Парсонс, Е. Шілз, Ф. Батс, С. Харві) зосередила увагу на характерних формах поведінки людей, що займають соціальні позиції в межах стійкої соціальної системи. «Ролі» розглядаються як функції, як розподілені, нормативні очікування, що пропонують і пояснюють ці види поведінки;

2) структурна рольова теорія (Р. Лінтон, М. Леві, С. Надел, Р. Барт, М. Мандел, Г. Уайт, С. Уіншіп) – математично виражена, аксіоматична теорія щодо структурованих відносин ролі. Увагу зосереджено на «соціальних структурах», задуманих як стійкі організації наборів людей («соціальні позиції» або «статуси») що поділяють ті ж самі зразки поведінки («ролі»), які спрямовані до інших наборів людей у структурі;

3) організаційна рольова теорія (Н. Гросс, Р. Л. Кан, М. Ван-Селл, Е. ван-де-Влієрт та ін.) досліджує соціальні системи, що попередньо плануються, орієнтовані задачею та ієрархічні. Ролі, прийняті в таких організаціях, зв'язані з ідентифікованими соціальними позиціями і створені нормативними очікуваннями, але норми можуть змінюватися серед індивідуумів і можуть відображати як офіційні вимоги організацій, так і тиск неофіційних груп;

4) когнітивна рольова теорія - зосередилася на відносинах між рольовими очікуваннями і поведінкою. Увага приділялася соціальним умовам, що викликають очікування, методам для вимірювання очікувань, і впливу очікувань на соціальну поведінку. Багато когнітивних рольових теоретиків також цікавилися способами, якими людина сприймає очікування інших і впливом цього сприйняття на поведінку;

5) теорія символічного інтеракціонізму бере початок з робіт Дж. Г. Міда, насамперед, його головної праці «Розум, самість та суспільство». Теорія розглядає значення ролей індивідуальних акторів, еволюцію ролей через соціальну взаємодію, та різні когнітивні поняття, за допомогою яких соціальні актори розуміють і інтерпретують власну поведінку та поведінку інших.

Наше визначення соціально-психологічних ролей є теоретичним узагальненням найкращих визначень, запропонованих різними авторами. За Я.Л. Морено, роль – це «синтетичний досвід, у якому поєднуються особисті, соціальні та культурні елементи» [2, с. 245]. М. Атей і Дж. Дарлі визначають роль як систему або набір «компетентностей взаємодії» [3, с. 77]. Б. Біддл і Э. Томас стверджують, що в самому загальному визначенні роль – це набір приписань, які визначають, якою повинна бути поведінка члена соціальної позиції (тут мова йде переважно про соціологічне тлумачення соціальної ролі), а в різних контекстах роль визначає приписання, опис, оцінку та дію; в ідеї ролі знаходять висвітлення приховані та явні процеси, поведінки себе та інших, поведінки, що ініціює індивід, і поведінки, яка спрямована на нього [3, с. 29].

У своїй теорії рольової самореалізації особистості Горностаї П. виявив та описав певні характеристики ролей. Рольові детермінанти - це фактори, що визначають роль: позиція особистості, статус, соціально-психологічні настановлення тощо. Рольові атрибути – це речі, необхідні для виконання ролі. В актора – це грим і одяг. Атрибутом може бути все, що допомагає відтворювати ситуацію ролі. Прикладом рольових атрибутів може вважатися імідж. Рольовий фетишизм – це надання речам ролі та властивостей, якими вони фізично не володіють. Як людина відіграє роль у соціальному середовищі, так і річ має привласнену їй «роль» тільки серед людей. Річ перетворюється на символ. Яскравим прикладом є гроші, які не мають своїх властивостей поза людським суспільством. Рольова ситуація – це сукупність обставин, що супроводжують виконання ролі, свого роду рольове оточення [1, с. 29].

Як результат вище зазначеного Горностаї П. виділив певні психологічні якості ролі на які ми спираємося у нашій роботі:

1. Роль як поведінкова модель соціальної позиції.
2. Роль як норма.
3. Роль як функція.
4. Роль як символ.
5. Роль як цінність.
6. Роль як психічний стан.
7. Роль як особистісний модус.
8. Роль як установка.
9. Роль як відношення.
10. Роль як ресурс.
11. Роль як захисний механізм [1, с. 29].

Спираючись на вище зазначену класифікацію ролей П.Горностая, можна зазначити, що поняття роль є досить багатограним та яскравим для дослідження. Не можливо досліджувати роль окремо за однією з властивостей, бо поняття роль – це багатограний фактор, який набуває певних якостей у продовж всього життя і змінюється відносно розвитку особистості, певні властивості ролі ніби «наслаюються» в період інтелектуального, емоційного, психологічного розвитку людини.

З позицій рольового підходу особистісний розвиток неможливий без безперервної зміни в системі психологічних ролей особистості. Розглядаючи життєвий шлях людини, необхідно виділити такі найважливіші поведінкові комплекси, що є опорними на життєвих стадіях людини і називаються життєвими ролями. Життєвими ролями ми називаємо такі особистісні ролі, які пов'язані з важливими життєвими функціями людини і мають велике значення в її життєвому шляху. Життєвий шлях – це періодична зміна життєвих ролей, що безупинно формуються, розвиваються і, навпаки, руйнуються зникають, або відкидаються людиною, як непотрібні, що втратили своє значення. Зміна життєвих ролей відбувається протягом усього життя людини, бо інакше вона не може розвиватись.

Література

1. *Горноста́й П.П.* Психологія рольової самореалізації особистості. 19.00.05. Дисертація на здоб. наук. ступ. доктор. псих. наук. – 2009. – 429 с.
2. *Морено Я.* Психодрама / Я. Л. Морено ; 2-е изд. / пер. с англ. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2008. – 496 с.
3. *Левенталь Е.* Характеры и роли / Е. Левенталь. – 3-е изд. – М. : Бослен, 2007. – 336 с.
4. *Хёйзинга Й.* Homo ludens. В тени завтрашнего дня / Й. Хёйзинга ; пер. с нидерл. – М. : Изд. гр. «Прогресс» ; «Прогресс-Академия», 1992. – 464 с.
5. *McRae K.* Thematic roles as verb-specific concepts / K. McRae, T. R. Ferretti, L. Amyote // *Language and Cognitive Processes.* – 1997, V. 12 (2/3). – P. 137–176.

В статье рассматриваются психологические особенности ролей, теории ролей и их значение. Характеристика и влияние культуры на формирование ролей и теорий ролей.

Слово роль (общее для большинства европейских языков) происходит от латинского слова rotulus, что означает бумажный сверток, рулон бумаги, на котором записаны тексты сценической роли для актера. Понятие «личность» во многих языках также связано с театральной маской («личиной»), которая является символом драматической роли (это характерно, например для русского языка – «личность»). У большинства европейских языков слово личность (например, английский - personality) так же происходит от латинского слова (persona), что обозначает театральную маску в античном театре.

The article deals psychological especially of roles, theory roles and its meaning. Characteristics and influence culture from forming roles and theors of roles.

The word a role (the general for the majority of the European languages) occurs from the Latin word rotulus that means a paper parcel, a paper roll on which texts of a scenic role for the actor are written down. The concept "personality" of many the yazikakh is also connected with a theatrical mask ("mask") which is a symbol of a drama role (it is characteristic, for example for rusky yazyka – "personality"). At the majority of the European languages the word the personality (for example, English - personality) as occurs from the Latin word (persona) that designates a theatrical mask at ancient theater.

Статтю подано до друку 29.05.2014.

©2014 р.

О. О. Чумак (м. Луганськ)

СОЦІАЛЬНЕ МИСЛЕННЯ ЯК ЧИННИК ЯКОСТІ СМИСЛОУТВОРЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЦІННОСТЕЙ

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з найважливішими науковими та практичними завданнями. Основним для даної роботи є загальноприйняте поняття смислу, що складається з двох компонентів - інтелекту і афекту (Л. С. Виготський), емоційно-безпосередній смисл і вербалізований смисл (В. К. Вілюнас), афективні та інтелектуальні компоненти мети, намірів, прийняття рішень (Л. І. Божович). Найбільш повним і узагальнюючим є визначення смислу дане Д. О. Леонтьєвим, який трактує його як відношення між суб'єктом і об'єктом дійсності, яке визначається місцем об'єкта в житті суб'єкта, виділяє цей об'єкт в образі світу і втілюється в особистісних структурах, що регулюють поведінку суб'єкта по відношенню до даного об'єкту [1, с. 65]. У даному визначенні (і в усіх вище приведених) вказується, що смисл представлений в певних характеристиках образу об'єкта, що підкреслює його глибинний взаємозв'язок з когнітивними процесами.

Саме тому закономірним є розгляд того, як смислові утворення включаються в регуляцію життєдіяльності людини через зв'язок з інтелектуальною складовою цього процесу.

Отже, пов'язаними з інтелектуальними процесами є і процеси смислової динаміки. Предметом нашого дослідження, зокрема, є процес смислоутворення. Який розуміється Д.О.Леонтьєвим як поширення смислу від центральних, ядерних структур до периферичних, підключаючи до основного смислу все нові і нові об'єкти, при цьому не міняючи свого змісту, а змінюючи лише форми його існування [1, с. 260].

Найвищим же рівнем в смисловій структурі особистості займають особистісні цінності, в процесі втілення яких в реальному житті відбувається реалізація особистості. Вони є найвищим і найбільш узагальненим джерелом смислоутворення і одним з центральних регуляторів життєдіяльності дорослої людини (Д. О. Леонтьєв, В. О. Ядов, Б. Г. Ананьєв, Б. С. Братусь, Г.Л.Будінайте, Т. В. Корнілова, Б. С. Алішев та ін.).

Як смислові утворення особистісні цінності являють собою свого роду гіперузагальнення двоїстої - афективної та інтелектуальної природи. У силу такого високого рівня абстрактності і узагальненої форми існування цінностей у свідомості їх регулятивна роль у життєдіяльності пов'язана з інтелектуальним оснащенням і можливістю переходу від абстрактного до конкретного: виявленням і упізнанням змісту цінності в реальній дійсності при співвіднесенні з цілком чуттєвими конкретними характеристиками реальних ситуацій і об'єктів. І оскільки цінності не завжди можуть бути однозначно і прямо співвіднесені з конкретною життєвою ситуацією і «виявлені» в ній, то оцінка реальної досяжності, реалізованості, присутності цінностей в житті багато в чому визначається характером такого співвіднесення [3, с. 328; 4].

Крім того, сам процес смислоутворення не вказує предмет, на який цей смисл може транслюватися. Джерело смислоутворення (мотив у О. М. Леонтьєва, цінність у нашому